

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 68

Källor och brunnar.

Beskriv hur man i äldre tid sörjde för vattentillgång för husbehov! Att skaffa upp vatten: källa? Var tog man dricksvatten, renvatten? Annat vatten för hushållet (för kokning, diskning o. s.v.)? För husdjuren (hemma vi gården, ute på betesmarkerna)? Vatten för tvätt och bykning? Namn på brunn, damm etc. där vatten togs: vassbol, vattställe (Hls), vättne (Bhl - Nk), vattne (Sm. Ög). Vattenbrist: vattentrut, vasstrut (Hall) vattenlösa (Fi). En källa sinar, sänar.

Tog man vatten ur sjö, å, bäck, dike? Ur grävda gropar eller med konst gjorda dammar? Vattenhål på isen? Hur tog man vatten vid eldsläckning, vid rivning av kolmilor? Vatten ur naturliga källor eller grävda brunnar (källvatten, brunnsvatten jfr frågelista 30)?

Dåligt vatten? Brunn med järnhaltigt vatten: svärtbrunn (Fi).

Fördjupade (eller förbättrade) man vanliga källor genom grävning e.d. källgrop, brya (G)? Omgav man källans öppning med en infattning av stenar, flätat ris, annat trävirke? Har man satt t.ex. en tunna utan botten i gropen? Täckte man över källans öppning till skydd mot föroreningar? Om källan rann upp på en sluttning, hade man då rännor från källan till lägre ställda uppsamlingskärl (hoar, träkar)? Hur gjordes en sådan ränna? Har man anordnat något slags vattenledning från en sådan högt belägen källa till gården? Vattenledning i öppna rännor för bevattning¹⁾. Om källåder, avlopp från källa etc. jfr frågelista nr 30! Någon för byn gemensam källa som användes vintertid då gårdsbrunnarna sinade (bykälla)?

Uppdämningar i bäckar för att få vatten åt t.ex. djuren. Hur gjordes dammen (nedslagna pålar och ris, av stenar och jordtorvor, särskilt byggd trävägg jfr frågelista om Ängar och hagar!)?

Brunnar (benämningar se frågelistan 30 s.6). Exempel på användning av ordet "brunn" i andra betydelser än "grävd brunn" (t.ex. väderbrunn 'öppning på isen om våren')? (Fi); Örjebrunn 'fiskevak på isen' (Sm). Sätt att finna lämplig plats för brunnen? Har man på orten allmänt brukat anlita slagruteman för att finna bra brunnsplats? Hur tillgick vid sökandet med slagruta? Vad träslag användes? Särskilt på förhand iordninggjorda slagrutor (med färgade band etc.)? Var tog man helst upp brunnen (mitt på gården, invid fähuset, utanför gårdsplanen)? Beskriv hur man grävde och murade brunnen! Brunnsgrävare? Namn på det utgrävda brunnschaktet votterummet? (Ång) Hur uppfördes brunnskoningen (mura brunn, timra brunn, sätta brunn med sten, lägga

1) Jfr A.Sandvig: De Sandvigske samlinger s. 39 ff.

en brunn med tegel o.s.v.)? Varav gjorde man brunnsskoningen (av torv²⁾ och ris)? Nedre delen timrad (kista, vattenkista), övre delen murad av sten i kallmur? Brunnskoning av tegel? Blott ett varv trävirke i botten på brunnen som underlag för murningen (brunnskrans SAOB)? Helt timrade brunnsväggar brunnstimra (Fi)? Brunnskoning av stående stockar (som ett laggkär³⁾), ho'k, brunnsholk (G.Fi) brunnstommal (Fi)? Se fig.1.

Timrat brunnskar (Fig. 2) över marken: brunnskrans, källbrunn, brunnstimra (Fi), källtimra (Fi), brunnshory (Fi), kransning (Dl), brunnskoly (G), brändäck (Sb).

Brunnstak, brunnbro (Vml) av trä, av en kvarnsten e.d.

Låg detta i samma plan som gårdens yta eller var det upphöjt?

Hade man trappa upp till brunnstaket?

Brunnshål: sprund (SE)

Hade man en upphöjd kant av stockar eller bräder runt om brunnsöppningen som skydd mot att falla i brunnen?

Namn: brunnfoder?

Brunnslock:

Handtag på detta?

Gångjärn och lås?

Namn på alger o.d. som växa i brunnar källäcka (Fi)?

Gyttja på botten av brunnen: källsvärta (Fi)?, källsör (Fi), rocka, rälke.

Vilka anordningar hade man för vattnets uppfordring:

Att uppfordra vatten: hinka (Ög).

Krok (Fig. 3), brunnshake, källkrok (Fi).

Att doppa ned ämbaret e.d. i brunnen: dylpa.

Öskar av trä eller metall med skaft (Fig. 4):

öskopp, källa, källkälla, brunn-skjula (Fi), källskjula (Fi), källstäva (Fi), skjula (Sdm), hink (Vml), stapel (Vg), brunnvåkt (Vg).

Brunnsvind (Fig.5), vindstolpe, stolpvind, vindbrunn, vindskida, vindroda, hinkskid, hinkstång, vippstång, vindstång, vind, källvind, hinkflöjel - flygel (Med), hink, brunnsvåg, källvåg (Ög), vinsch, brunnljung (Sk), brunnstrana, (SE), brunnsteka (Fi), brunnsvipp (Ög), brunnvipa (Fi), brunnsvärfa (Hall. Sm), vindställning (Vml)(Dal), hinkställning (Vml).

Konstruktion? Stolpe för vindstången? Eller satt den fäst vid en husknut, i ett växande träd?

Namn på stolpe: vågstolpe (Vg), vindstolpe (Dl), vekta - stolpe, brunnstolp (Fi) - stolpe (Vg).

på svängel l. vind: vindfjäder, våg (Vg), brunnsvåg, vindvåg (Dl), brunnssving (Sm.)(Fi).

förden lodrätt hängande stången: hinkstång (Jtl), brunnjung

2) Jfr Feilberg, Da. bondel. I, s.18 f.

3) Jfr S. Erixon..

(Fi), brunnstång, vindstång (Dl. Äpp.).

krok:

Ämbar, hink, ink (Dl, Vg), brunnbytta, vågt (Rz 827 a),
vindbytta (Rz 800), hankbytta (Ög). Varav var detta gjort?

Belastades den grövre ändan av vinden med tyngder?

Vindspel (Fig. 6): gams.

med vev:

kavle, rulle:

tak:

När började vindspel användas vid brunnar?

Hissblock (Fig 7), brunnshjul.

Pumpar av trä (Fig 8): pump?

Varifrån anskaffades pumpstockarna? Tillverkning av pumpstockar som hemindustri (Slättborna i Skåne köpte sina pumpstockar av göingar på marknaden)?

Pumpstock (post), pumpstöver, kanna, ventil(er), svängel etc.?

När började pumpar införas på orten?

Att pumpa, posta (Sk)?

Hoar eller tråg för vattning av djuren vid brunnarna?

Benämningar: ho, no, brunnsho, vattenho, vasshol (Vgl.) källhoe (Fi).

Hur var den tillverkad (av en urhuggen stock, av sammanfogade plankor e.d.)

Hade man en kvarsittande självvuxen kvist som handtag för att kunna tömma hon?

Ställning under hon, som den vilar på?

Vattentransport?

Bar man med ett eller två ämbar?

Vattämbar, vatthämtare, spann, vasspann, vassbytta, vattustäva (Vb).

Hade man ok (fig. 9), vassok (Vgl), vattusele (Dal), -båra, vatturankor (Fi), då man bar vatten längre sträckor?

Hur var det konstruerat (jfr transportredskap G.Berg)?

Benämning på den kvantitet vatten som man bar på en gång: vattvånda (Vgl).

Bar man med så (vattenså, vattu-, vass-, pl. sännar (Bhl) och såstång, pigsele (skämts.) (We).

Hur var denna konstruerad (Fig. 10-11)?

Som fig. 10? Som fig 11? På annat sätt?

Namn på käppen i vattenämbaret (kilp)?

Drog man vatten i tunna? På kärra? Konstruktion (Fig. 1 -13). Vattenvagn, vattenskjutare eller vattenåke (som fig. 14) (Ögl).

Tratt att tömma i vattnet i tunnan (fig. 15)? Att fylla tunnan: tunna i?

Kälke (vattenkälke) eller enmed (Fig. 16), skuvmed, utter, (Dl), vattmed e.d. (Mdp)

Vattentransport vid eldsvåda?

Vattentransport vid kolrivning o. liknande fall?

Vattenledningar (med självtryck): lek-rör, spring (Vbt)

Ränna från brunnen in i fähuset?

Hur förvarades vattnet inne i stugan: i ämbar eller så, som man transporterat in vattnet med?

I särskilt förvaringskärl (t.ex. en koppartunna): vasstunna, vasså, placerad intill dörren i stugan?

Brunnar eller källor som avkylningsplats för mjölk?

Litteratur bl.a.: S.Erixon: Om brunnar. Fataburen 1930, s. 172 ff.

B. Rein: Der Brunnen im Volksleben,
München 1912.

H.F.Feilberg: Dansk Bondeliv I, s.18 f.

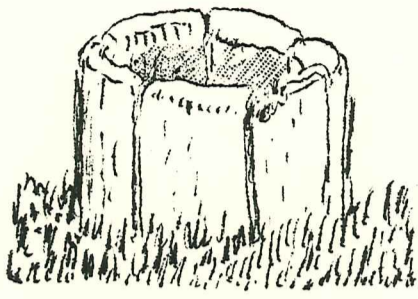

Fig. 1.

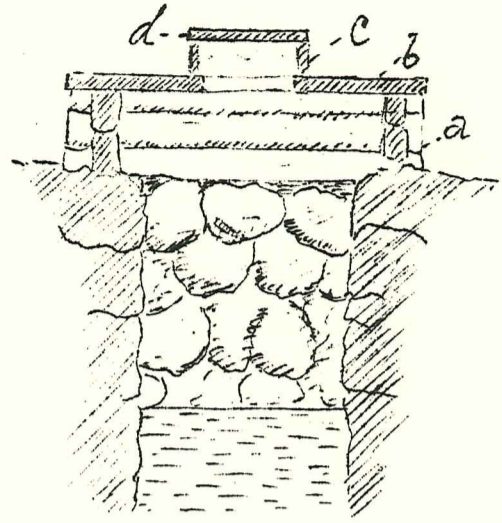

Fig. 2.

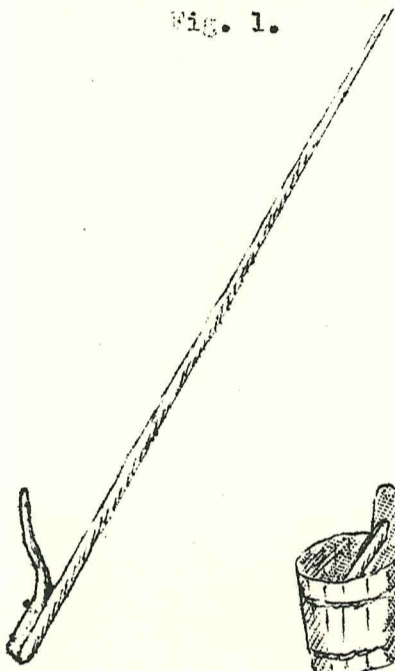

Fig. 3.

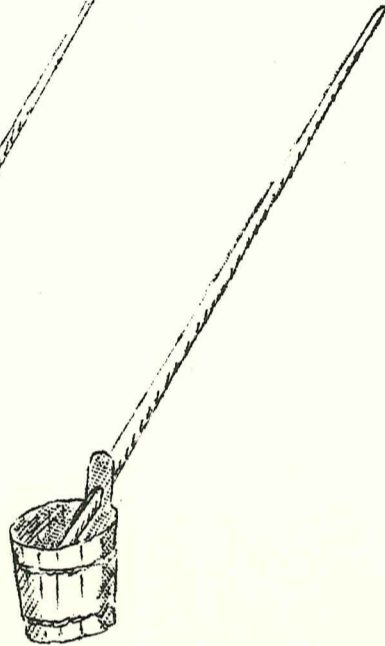

Fig. 4.

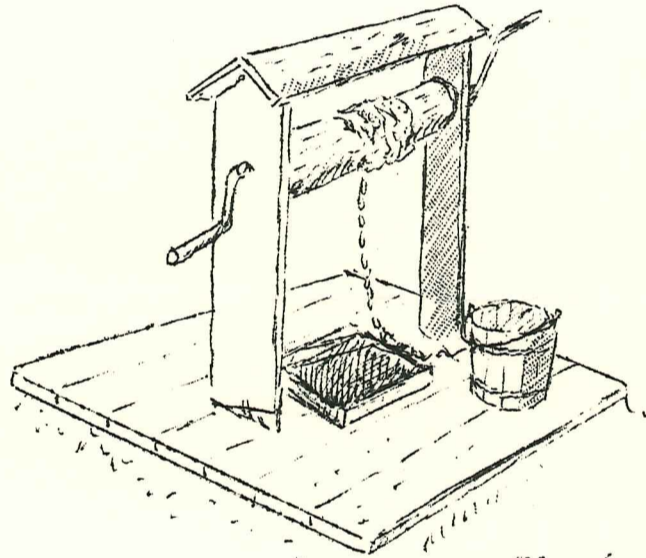

Fig. 6.

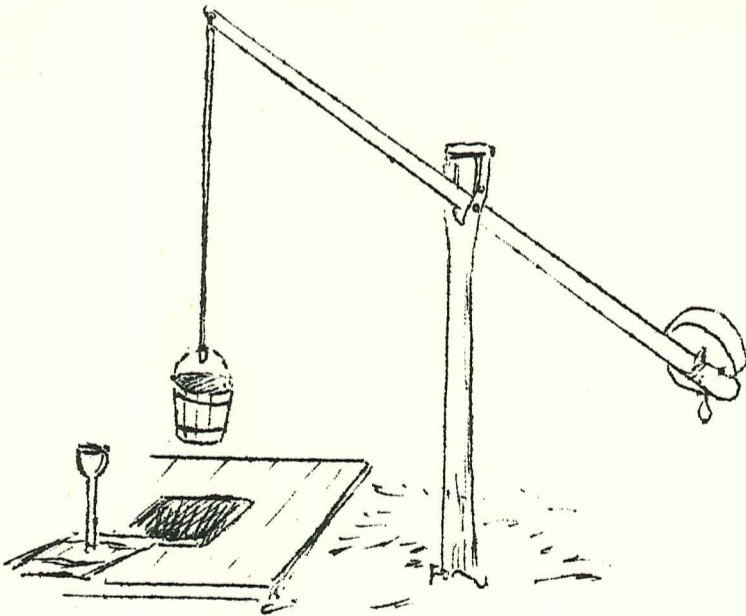

Fig. 5.

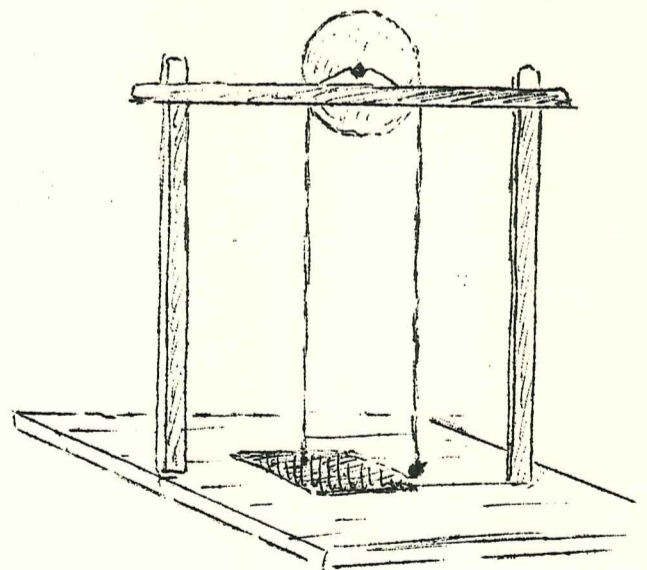

Fig. 7.

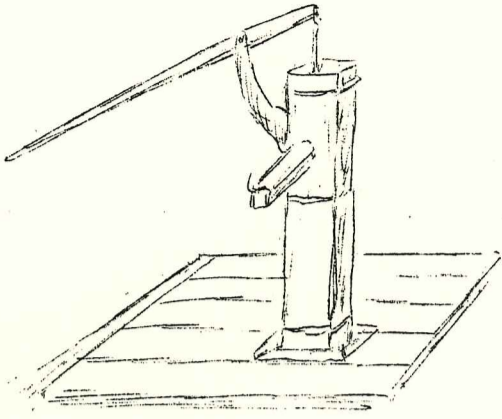

Fig. 8 a.

Fig. 9.

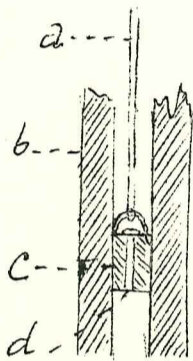

Fig. 8 b.

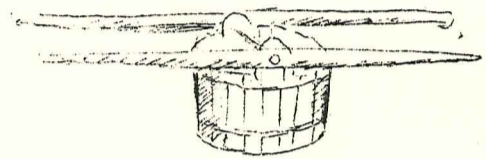

Fig. 10.

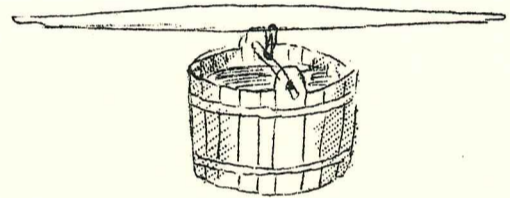

Fig. 11.

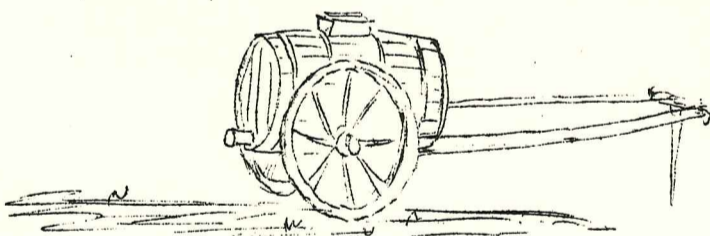

Fig. 12.

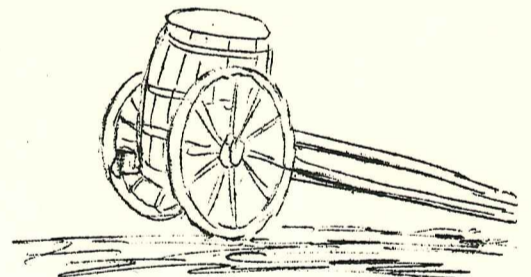

Fig. 13.

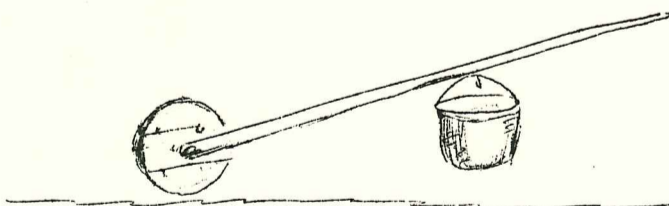

Fig. 14 a.

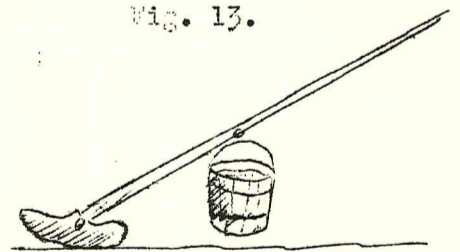

Fig. 14 b.

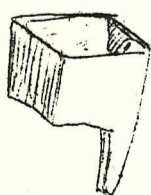

Fig. 15

a.

b.

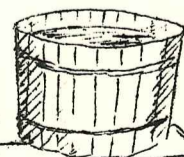

Fig. 16.